

Římský člověk a jeho svět

editor

Andrea Giardina

VYŠEHRAĐ

Kniha vychází
v roce 80. výročí založení
nakladatelství Vyšehrad
|1934–2014|

© 1989, Giuseppe Laterza & Figli S.p.a., Roma-Bari. Czech edition published
by arrangement with Eulama Literary Agency, Roma.

Translation © Kateřina Brabcová, Jana Gruberová, Magdalena Křížová,
Jiřina Kučerová, Kateřina Novotná, Martina Turková, 2014

ISBN 978-80-7429-072-5

Obsah

Římský člověk / 9

Andrea Giardina

I. Občané a politici / 23

Claude Nicolet

II. Kněz / 61

John Scheid

III. Právník / 89

Aldo Schiavone

IV. Voják / 103

Jean-Michel Carrié

V. Otrok / 141

Yvon Thébert

VI. Propuštěnec / 177

Jean Andraeu

VII. Rolník / 201

Jerzy Kolendo

VIII. Řemeslník / 215

Jean-Paul Morel

IX. Kupec / 243

Andrea Giardina

X. Chudý / 269

Charles R. Whittaker

XI. Bandita / 295

Brent D. Shaw

XII. Humanitas: Římané a ti druzí / 333

Paul Veyne

Ediční poznámka / 365

O autorech / 366

Rejstřík / 368

Občané a politici

Claude Nicolet

„Po Římanech je svět prázdný“: v zoufalém výkřiku Saint-Justa zaznívá táž nostalgie, kterou vyjádřil již Rousseau; Sparta a především „Řím v době republiky“ představují poslední a zřejmě zcela ojedinělý příklad občanského zřízení v dějinách. Když se Rousseau ve *Společenské smlouvě* pokusil stanovit podmínky jakékoli „občanské společnosti“ a postavit je na pevný základ, obracel se zády ke všemu modernímu. Plné uskutečnění ideálu občanské společnosti přitom spatřoval teprve v uzavření *politické* smlouvy, která činila z každého člověka občana, přesněji řečeno definovala lidství skrze občanství: člověkem v pravém slova smyslu je pouze ten, kdo je zároveň i občanem, stejně tak jako skutečným národem je jedině národ svobodný a svrchovaný. Tyto principy, které mají sloužit jako základ pro budoucnost, jsou však ve skutečnosti pro Rousseaua nenávratně ztracené v hluboké, dávno zašlé minulosti: zlatý věk obce na březích Eurótu a Tibery už pominul.

Tato nostalgie zahleděná do minulosti svým způsobem přežívá i v moderní době. Římská republika nikdy nepřestala uvádět v úžas historiky a podněcovat kolektivní nevědomí. Především nás fascinuje svými úspěchy: římscí legionáři, vojevůdci, úředníci a kolónové dokázali dobýt a sjednotit nesmírně veliké území, třetinu starověkého „známého světa“, a nastolit v něm pořádek a mír; stopy římské civilizace jako by předznamenávaly obrysy budoucí moderní Evropy. Vystává tak před námi monumentální obraz „imperiální republiky“, jejíž sláva vrhá odlesk na každého z římských „občanů“. Ovšem velikost „Říma za časů republiky“ nespočívá jen v jeho dobovačských úspěších. Neméně důležitá je pro nás současníky také skutečnost, že na vnitropolitických dějinách Říma se vyjevují zcela jedinečným a exemplárním způsobem všechny myslitelné hypostaze *politiky*: zrod společenství, utváření mocenských struktur nezbytných pro fungování obce, vítězný zápas lidu proti „mocným“ o rovná práva, boj za svobodu proti útlaku a ovšemže i velké „sociální“ otázky (jimž se tak tenkrát ještě neříkalo): chudoba, zadlužení, „agrární zákon“, „sociální podpora“. A když pak na sklonku 18. století nadešel pro lidstvo úsvit svobody a zdálo se, že moderní svět znovu prochází týmiž procesy jako kdysi antika, největší obavy vyvolávaly opět zvrácené podoby římského modelu: revoluce připomínají občanské války a Robespierre spolu s Kateřinou II. předpovídá: „César přijde.“ Řím ve své velikosti i úpadku zůstává zkrátka vzorem, k němuž se upínají obdiv i obavy, a nabízí předlohu všech podob občanského života.

Má nás snad tato utkvělá představa o Římu coby pravzoru občanských tradic překvapovat? Naši předkové byli v této věci dobrovolnou obětí školské moralizující tradice, jejíž počátky můžeme koneckonců nalézt už v antice samotné. Obrázek o starověkém Řecku a Římě si starší generace utvářela četbou Cicerona, Tita Livia, Plútarcha, popřípadě Tacita. A všichni tito spisovatelé (od nichž se zachovaly právě jen ty nejproslulejší pasáže) byli v podstatě autory „školními“. Cílem, který ve svém díle přímo či nepřímo sledovali, bylo opěvovat slavné okamžiky dějin města, jejichž líčení patrně notně příkrášlovali, a učinit z nich příklad hodný následování. Je to svět, v němž má nejvyšší hodnotu občanská a vojenská ctnost – ta je zachycena v plné nádheře během zlatého věku expandující republiky a její ztráta za vlády zvrhlých císařů je hořce litována. Občanskou uvědomělost i její odvrácenou podobu nacházíme rovněž v dílech Tacita či Suetonia.

Na první pohled se vše zdá jasné: jak v dobách republiky, tak i za císařství byli Římané občany. Ať šlo o prostý lid, nebo o vrstvu mocných, ať už vládl sněm spolu s každoročně volenými úředníky a senátem, nebo doživotní vládce (vedle něhož ovšem výše jmenované instituce přetrvávaly), nemůže zde být sporu: každý Říman byl občanem a každý člověk, který se narodil

s „občanskými právy“ nebo je získal později, byl rovněž Římanem. Také výraz „lid římský“ vždy označoval veškeré římské občany v tom nejširším smyslu. V Římě není „lid“ rozdělen na hrstku vyvolených, kteří se těší občanským právům, a zástupy ostatních, jimž jsou tato práva odepřena. Římská obec je ze své podstaty jednotná.

Dá se tedy říci, že římské občanské uspořádání podivuhodně jasno-zřivě předjímá stav, který (alespoň teoreticky) vládne v moderních státech vzešlých z „principů“ francouzské revoluce – státech, které kladou rovnítko mezi národností a občanství a v nichž všichni obyvatelé požívají v zásadě stejných občanských práv (omezených pouze věkem a pohlavím), vztahuje se na ně totéž trestní právo a mají rovnou účast na právech politických? Někteří tento názor skutečně zastávají, což je do jisté míry oprávněné, vždyť jak už bylo řečeno, zakladatelé moderních svobod (mimo jiné i francouzští jakobíni) usilovali o jakýsi návrat ke ztraceným antickým kořenům. Přesto je toto tvrzení sporné a nám nezbývá než je zásadně upřesnit, a to poukazem na několik charakteristických jevů.

V prvé řadě jde o poměr mezi počtem občanů a celkovým počtem obyvatel. Necháme-li stranou jedno podstatné právní rozlišení, o němž bude ještě řeč, lze říci, že v počátcích republiky, dokud ještě Řím neovládl ani celé Latium, pobývali na jeho území pouze otroci (bez jakýchkoli práv) a svobodní plnoprávní občané. Povšimněme si také základního charakteristického rysu římské obce: propuštění otroci jsou považováni za její plnohodnotné členy, získávají zde v podstatě všechna občanská práva a dokonce i některá práva politická. Nicméně koncem 4. století, tedy v době, kdy Řím začíná dobývat Itálii, se situace mění: „lid“ už není totéž co „obyvatelstvo“, ne všichni římsští obyvatelé jsou zároveň i občany. Tato územní expanze, završená roku 272 př. n. l. ovládnutím celého Apeninského poloostrova, od samého počátku sjednocovala pod jedinou, rozumí se římskou mocí různá etnika, která měla odlišný význam i právní status. Na jedné straně zde žijí „Římané“, byť ne všichni jsou potomky původních obyvatel města, kteří jsou „plnoprávními občany“ (*optimo iure*), a na straně druhé obyvatelé Itálie, často nedobrovolní „spojenci“ Říma (členové římské *symmachia*), kteří mají do jisté míry postavení podobné Římanům (alespoň co se týče vojenských a daňových povinností), avšak v některých ohledech se od nich liší: jednak tím, že nemají podíl na moci (společná usnesení jsou jim jednostranně vnucena), a dále ovšem i svou rozsáhlou autonomií, vlastním zákonodárstvím a institucemi odlišnými od římských. Pakliže budeme tento spojenecký svazek pokládat za homogenní celek (ostatně během války s Hannibalem, i přes některé zrady, odolala většina spojenců pokušení se od Říma odtrhnout), jenž později využil výhod spojení ke společnému postupu při dobývání zbytku světa, musíme vzápětí také připustit, že

plnoprávní občané představují od 4. století pouze určitou část, časem dokonce menšinu celkové populace. Právě na plnoprávné občany se vztahují údaje o počtech obyvatel, které se nám z římských „sčítání lidu“ dochovaly a jež představují jediný opěrný bod našich znalostí antické demografie, třebaže jde většinou o čísla neúplná či nepřesná: počty se pohybují v rozmezí od 165 tisíc okolo roku 340 př. n. l. přes 270 tisíc na počátku druhé punské války až k 325 tisícům kolem roku 150 či 395 tisícům okolo roku 115 př. n. l. Uvedená čísla však ani zdaleka nepostihují celkový počet všech *cives Romani* oné doby; zahrnují totiž jen dospělé muže schopné nastoupit do zbraně, nepočítají se tedy ženy, děti a zřejmě ani starci (to však nevíme jistě, neboť ti mohli nadále vykonávat politické funkce) a v některých případech možná ani chudina. Skutečný počet občanů (včetně starců, žen a dětí) se tedy mohl vyšplhat až na dvojnásobek či trojnásobek. Vedle občanů se však v Itálii setkáváme s početným zástupcem „Latinů a italských spojenců“, kteří buď žijí ve městech a na územích, jež formálně nejsou „občanská“, anebo se přestěhovali do Říma, do municipií či do římských kolonií. Stojí ostatně za pozornost, že v rámci těchto „autonomních“ společenství Latinů či spojenců neustále přibývalo těch, kteří nějakým způsobem nabyli občanských práv – mohli je získat jednotlivci jako zvláštní privilegium, jiní (například Latinové) je obdrželi automaticky odměnou za vykonávání úřadu. V důsledku toho přestává být římské občanství znamením rovnocenného postavení všech obyvatel bez rozdílu a stává se naopak příznakem privilegovaného právního statusu (zejména z hlediska daňového a politického), tedy vlastně vymezením sociální skupiny. Při odhadování velikosti této neřímské, to jest neobčanské populace se můžeme opřít pouze o nepřímá svědectví: totiž počty mužů (pokud jsou známy) v pomocných vojenských oddílech, vypravených spojenci na žádost Římanů. Pomocné oddíly tvořily přibližně polovinu až dvě třetiny „římských vojsk“. Neřímských obyvatel Itálie tudíž muselo být přinejmenším tolik, kolik bylo Římanů. I tento odhad je ale patrně příliš skromný, neboť se zdá málo pravděpodobné, že by Římané kladli na své spojence stejné břímě vojenské povinnosti jako na vlastní občany.

Je tedy zřejmé, že vezmeme-li v úvahu veškeré obyvatelstvo Itálie pod římskou nadvládou, pak tvořili občané v době střední republiky menšinu. Tento stav trval až do spojenecké války v letech 90–89 př. n. l., rozsáhlého konfliktu Říma se spojenci, z něhož paradoxně vzešli poražení jako vítězové, neboť od svých přemožitelů nakonec získali to, co si nedokázali vynutit zbraněmi. Od této doby byli totiž všichni svobodní obyvatelé Itálie považováni za občany (samozřejmě s výjimkou „cizinců“, kteří zde nebyli trvale usazeni), i když trvalo několik desetiletí, než byli opravdu zapsáni mezi občany a plně se mezi ně integrovali: nejpозději kolem roku 70 již

počet dospělých mužů dosáhl milionu a souhrnný počet všech svobodných obyvatel mohl být dvakrát až třikrát vyšší.

Spolu se vznikem císařství se z důvodů, které jsme se pokusili vyloužit jinde, proměňuje jak samotná procedura sčítání lidu, tak i jeho účel; od roku 28 př. n. l. a dále v letech 47 a 73 n. l. jsou již do součtu zahrnuti všichni občané usazení v Římě, v Itálii i v provinciích (tzn. ti, kteří sídlili v koloniích a municipiích a dále domorodí obyvatelé, kteří získali občanská práva), a to včetně žen, dětí a starců. V letech 28 př. n. l. až 47 n. l. jejich počet vzrostl ze čtyř na necelých šest milionů. To jsou obrovská čísla, zvláště ve srovnání s ostatními starověkými obcemi, abychom si však o nich vytvořili správnější představu, museli bychom je porovnat s počtem všech obyvatel impéria podrobených moci Říma a císaře – ať už sídlili v „provinciích římského lidu“, ve „svobodných městech“ (která tvořila cosi jako formálně nezávislé enklávy) nebo v královstvích pod římským protektorátem. Nako- lik to lze vyčíst z našich nepřilíš spolehlivých pramenů, pohybovala se veli- kost této populace zhruba mezi 50 a 60 miliony. Znovu se tedy ukazuje, tak jako v Itálii o tři staletí dříve, že občané představují v porovnání s celkovým počtem všech římských „poddaných“ pouhou menšinu, navíc menšinu pri- vilegovanou (později uvidíme proč), která může být z určitého hlediska – navzdory nerovnému původu i životní úrovni – pokládána za samostatnou a poměrně homogenní sociální skupinu. V průběhu 2. století n. l. ovšem v provinciích narůstá počet *peregrinů* (tj. z římského hlediska cizinců), jimž bylo uděleno občanství: pozoruhodným výsledkem tohoto procesu se stala proslulá *constitutio Antoniana* z roku 214, která přiznala právo na římské občanství všem svobodným obyvatelům říše (s jedinou výjimkou nevelkého množství takzvaných „*dediticiů*“). Opět jako by nastala situace, kdy každý „Říman“ byl zároveň také „občanem“. Nelze se však domnívat, že by uve- dená slova měla stále tentýž význam a obsah po celou dobu trvání historie Říma. Být *civis Romanus* znamenalo něco zcela jiného za války s Hanniba- lem, v dobách občanských válek a za vlády Tiberia či Caracally: právě tyto rozdíly bychom se měli snažit postihnout. Ukážeme si, že se projevují pře- vážně v jedné specifické oblasti, která je velmi úzce svázána s občanským životem a navíc umožňuje samo občanství vymezit: jde o válku a povinnost vojenské služby, dále o daňový systém (včetně jeho pozitivního aspektu, pro antiku tak významného, totiž veřejných darů), a konečně o společné rozho- dování a více či méně přímý podíl na moci. Tento detailně strukturovaný celek složitých vztahů v posledku určuje konkrétní projevy občanství i spo- lečný osud, který sjednocuje (a někdy také rozděluje) veškeré občanstvo.

Občanství však nepředstavovalo jen určitý způsob života a (v někte- rých obdobích) „povolání“ svého druhu, nýbrž bylo a vždy zůstávalo pře- devším právním statutem – latina zde užívá výrazu *ius*. Šlo dokonce o *ius*

v tom nejvlastnějším slova smyslu, *ius*, které se vztahuje na každého občana a nazývá se proto *ius civile*, „právo občanské“; nezapomínejme ovšem, že v latině toto adjektivum postupně ztratilo význam politických práv a povinností a začalo označovat pouze oblast soukromě a trestněprávní. Disponovat římským občanským právem tedy znamenalo především podřídit se v osobních, rodinných, vlastnických a obchodní vztazích – ale také v soudních sporech a trestných činech – obecně platnému právu. To také odpovídá antickému ideálu obce: tuto představu vyjádřili filosofickým jazykem Platón a Aristotelés a později na ně navázal Cicero, který mohl bez potíží přenést jejich myšlenky do římského kontextu. Rovnost před zákonem je tedy, jak se zdá, základním principem (a dokonce i cílem) obce, která je jen jednou z mnoha možných forem společenství (byť tou nejrozsáhlejší). To samozřejmě neznamená, že by všichni občané měli stejné postavení a stejná práva – nevyhnutelně mezi nimi existují rozdíly, ať už dané přírodou, či majetkem, jimž se obec jakožto právní společenství dokonale přizpůsobuje. Tyto nerovnosti však v zásadě nezasahují do oblasti soukromých vztahů, jako je manželství, rodina, vztahy s dětmi, dědictví, a stírají se i v otázkách trestných činů (samozřejmě s výjimkou politických deliktů). *Ius civile* se tak rozvíjí v jednotlivých vrstvách společnosti, zachovává *iura* každého jednotlivce, ale přesto tíhne k všeobecnému. To jsou ony vznešené dějiny „klasického“ římského práva, jak nám je líčí celá tradice počínaje Ciceronem přes Tita Livia, Tacita, císaře Tiberia až k Pomponiovi: Řím je „právní stát“. Tento vývoj směrem ke stále účelnější rovnoprávnosti je ovšem zčásti iluzorní. Rovnost občanů před zákonem totiž, jak ještě uvidíme, nikdy neexistovala v rovině politické a dokonce ani „občanské“, v soukromé oblasti pak měla poměrně krátké trvání: až do počátku 3. století př. n. l. rozdělovala plebejce a patricie řada zákazů a omezení; v oblasti soudního řízení činilo ještě i právo střední republiky ostrý rozdíl mezi „*assidui*“ a „*proletarii*“. Za období, kdy panovala největší rovnost mezi občany, je obvykle pokládáno poslední století římské republiky, kdy byly například povinnosti propuštěnců značně zmírněny. S nástupem císařství se však vývoj obrátil čelem vzad a toto zpátečnictví se nadále stupňovalo: v této době se nerovnost opět stává základním rysem politického a sociálního uspořádání, založeného na pevné hierarchii jednotlivých *ordines*, a nadto začíná zasahovat i do oblasti soukromého a trestního práva. Senátoři a příslušníci jezdeckého stavu, jejichž postavení je nyní oficiálně dědičné, se řídí zvláštním právem manželským a dědičným; navíc – což je podstatné – získávají i některá soudní privilegia (smějí být například souzeni senátem), záhy nato také výjimky v oblasti soudního řízení (nemohou být podrobeni mučení, které bylo zavedeno za vlády Augustovy pro plebejce) a nakonec pro ně bylo ustanoveno zvláštní právo trestní, odlišné od trestního práva *humiliores*. Počí-

naje 2. stoletím n. l. jsou již různé výjimky či mírnější tresty pro *honestiores* a přitěžující opatření a přísnější tresty pro *humiliores* takového řádu, že se nám před očima hroutí celá sjednocující koncepce občanství, jež se rozpadá na přinejmenším dvě společenské třídy s různými právy, jejichž nerovnost ještě zvyrazňuje skutečnost, že se povětšinou jedná o práva dědičná. *Ius civile* již není *aequum ius*.

Hovořili jsme o právním společenství, z pohledu antiky však byla „obec“ zřídka kdy chápána jako transcendentní abstrakce. V první řadě byla totiž společenstvím zájmů. *Res publica*, tvrdí Cicero, znamená tolik co *res populi*; výraz *res* nese v tomto případě zároveň abstraktní i konkrétní význam: značí občanský majetek i společné zájmy všech občanů jakožto celku. Filozofové jako Platón mohli (aniž se přitom dopustili paradoxu) přiřknout ústavě obcí jako konečný cíl učinit všechny své občany skrze účastenství na společné věci nejen „šťastnějšími“ (tj. žijícími ve větším bezpečí či blahobytu), ale také „lepšími“. Tím je třeba rozumět, že od okamžiku prvotní společenské a politické „smlouvy“ se rodí i „mravní“ povaha člověka, protože je nutné se dohodnout, být i jen implicitně, na nějaké společné hierarchii účelů a prostředků. Také to znamená, že všechna omezení, k nimž obec (či společnost) své členy nutí, nemohou být prosazována čistě formou nátlaku, naopak od každého se očekává vnitřní úsilí zaměřené proti sobě samému, omezení vlastních zájmů ve prospěch celku. To vše je samozřejmě v jádru pravdivé. Většina občanů nicméně prožívala běžný kolektivní život zcela jinak. Nejvíce se jich dotýkaly očividné výhody, které jim společenství poskytovalo: každodenní ochrana života a majetku, již obec zaručovala jednotlivcům i celku pomocí svých institucí a práva (Cicero, *De officiis*, 2, 73), soustředění majetku a komodit umožňující navazování obchodních vztahů, pořádání trhů, slavností a jarmarků, přístavy. Využití „veřejných statků“ patřících všem – jako most, řeka, pobřeží, pastviny, doly – muselo vystačit na pokrytí nákladů spojených s běžnou organizací života společenství, například s kultem bohů (kteří také měli vlastní majetek), se stavbou veřejných budov a prostranství či mzdami pro ty, kdo se starali o finanční chod obce a další záležitosti. Právě tento přízemní ideál se s větším či menším úspěchem snažil naplnit onen nevelký organismus, jímž byla obec. Celkem vzato je antická „vůle žít pospolu“ především vůlí „žít lépe a v klidné rovnováze“.

Všechny uvedené výhody života v obci si občan mohl den co den uvědomovat a po právu si na ně činit nárok. Z utilitárního hlediska se tedy obec jeví jako vcelku přirozené společenství, blízké na jednu stranu rodině, neboť sdružuje osoby více méně společného původu, a na druhou stranu obchodnímu spolku (jeden z významů slova *societas*), kde se vše řídí

pravidlem rovnováhy mezi vklady a zisky jednotlivých podílníků. Každá obec ve skutečnosti kolísá mezi těmito dvěma koncepcemi, které není jednoduché smířit: na jedné straně zde hraje roli instinktivní solidarita, opírající se o často mylný předpoklad „společných kořenů“ (u Řeků byl tento pocit natolik silně vyvinutý, že se řada obcí odvolávala na mytickou „autochtonii“, čímž se vymezovala vůči všem „ostatním“), na straně druhé pak svárlivý egoismus každého člena společenství, který si osobuje právo zvažovat denně výhody a nevýhody své účasti na věcech obecních, a pokud se cítí výrazně poškozen, má vždy možnost odstoupit od smlouvy, a to tím, že emigruje, stane se odpadlíkem, anebo rozpoutá „převrat“ (*stasis*) či občanskou válku, jež vede násilnou cestou k znovuustavení ohrožené rovnováhy. Je to racionální, takřka právnické a účetnické pojetí obce základní společenské smlouvy.

V uvedené perspektivě je samozřejmostí, že s rozsáhlými výhodami života ve společenství musí být nutně spojeny i nějaké oběti, to jest nejrůznější „břemena“ a „povinnosti“. S podobným pojetím se setkáváme u filosofů, kteří (budto *a priori*, jako Platón, anebo *a posteriori*, jako Aristotelés nebo Cicero) konstruují „teorii“ obce, ale nejen u nich: výrazy, jichž filosofové užívají k jejímu vyjádření nebo naznačení (latinská *utilitas, commoda, munus, honores, officia*), se běžně vyskytují i v oficiálních proslvech a textech, tvoří součást každodenního života. Výměnou za všechny výhody, které členství v obci přináší, musí každý občan v případě potřeby uposlechnout výzvy ostatních, aby přispěl svým dílem k obraně a zachování „společné věci“. Jakožto občan je tedy neustále *a priori* obci zavázán, je jejím dlužníkem, a to ze tří základních hledisek: vůči všem je povinován (slovy četných dochovaných pramenů) vlastní osobou, majetkem a do třetice čímsi nehmotným, přesto neméně důležitým, totiž svou „dobrou radou“, svým „uvážlivým názorem“. Jak vidíme, tyto tři oblasti více méně odpovídají povinnosti vojenské, daňové a konečně politickému rozhodování a zastávání politických úřadů. Stručně řečeno, občan je ze své přirozené podstaty vojákem, jehož lze povolát do zbraně, dále přispěvatelem do obecní pokladny a také voličem, popřípadě kandidátem na vykonávání jistých funkcí. Tyto tři aspekty občanství jsou ve skutečnosti navzájem provázány, a přestože se na ně společenství odvolává jen čas od času, jsou virtuálně přítomny v každém okamžiku. Není třeba přijímat nějaké zvláštní usnesení, které by tyto povinnosti ospravedlnilo nebo uvádělo v platnost: předcházejí totiž všem zákonům, vznikly současně s obcí jako takovou. Vztahují se na všechny občany od okamžiku, kdy se stanou součástí obce, ať už tím, že dosáhnou příslušného věku, nebo – v případě cizinců – samotným aktem udělení občanských práv. O tomto principu se nelze dohadovat, je totiž obsažen už v povaze věci. Obec se podobá živému organismu: je-li

ohrožována zvenčí, je zapotřebí ji bránit; potřebuje-li získat vlastní zdroje, musí jí být opatřeny; má-li dát najevo svou vůli, musí se tak učinit kolektivně; má-li jednat, potřebuje muže, kteří za ni budou hovořit, kteří budou udílet rozkazy, vést účty a správu, zajišťovat kult, poslouchat rozkazy. Každý občan je povinen, „pokud jde o něj a nakolik je to v jeho silách“, „přispěchat na pomoc“ celku, tedy kdykoli uposlechnout každé takové výzvy. Pokud se tomu chce vyhnout, pak jedině za cenu obrovského rizika, že bude muset odejít nebo se stane odpadlíkem; k tomu se ještě vrátíme. Prozatím jen poznamenejme, že ve většině antických obcí, každopádně však v Římě v období republiky, může každý občan plnit v podstatě kteroukoli z těchto funkcí. Nečiní se zde rozdíl mezi těmi, kdo obci slouží vlastním životem, a těmi, kdo jí přispívají penězi, mezi jedněmi, kteří rozkazy dávají, a druhými, kteří je vykonávají, nýbrž každý se může za určitých okolností podle potřeby stát vojákem, daňovým poplatníkem, voličem či úředníkem; jak říkají Cicero a Titus Livius, každý musí umět rozkazovat i poslouchat. Všichni se musí spolupodílet na rozhodování, neboť se dotýká „lidu“, to jest celku. V Římě, stejně jako ve většině ostatních obcí, tedy v zásadě neexistuje funkční specializace nebo strukturně daná a dědičná nerovnost mezi vojenskou a výrobní třídou, mezi kněžími a vládci, daňovými poplatníky a privilegovanými, „aktivními“ a „pasivními“ občany; naopak zde dominuje jednotná a velmi náročná – někdy se užívá i výrazu „totalitární“ – koncepce občanského života, kdy všichni musí zastávat střídavě všechny uvedené role. Římská politická a dějepisná literatura (u mnoha autorů obojí splývá, počínaje Catonem a Tacitem až po Cicerona a Tita Livia) neustále zdůrazňuje – v pasážích, které mají sice školský a rétorický ráz, přesto ale reprezentují obecně přijímanou ideologii – pregnantnost pojetí obce jako společenství *všech* občanů. Cincinnatus s pluhem dosazený do funkce diktátora; Decius Mus, vojevůdce, který „obětoval vlastní život“ pro své vojáky; Spurius Ligustinus (Livius, 42, 32–35) jako vzor slepé poslušnosti při odvodu k vojsku a ochoty zřeknout se vlastních práv; senátoři a jezdcí předhánějící se navzájem, kdo dá více na záchranu obecní pokladny, která v době války s Hannibalem zela téměř prázdnotou; Cicero, kázající zoufalým kandidátům, kteří neuspěli v lidovém hlasování, o skromnosti a odevzanosti – to je jen několik příkladů lásky k vlasti, „sebeobětování pro společnou věc“, bez nichž údajně nemůže žádný stát přežít. Tato pevná struktura byla v Římě obzvláště hluboce zakořeněná (Polybios, 6, 54).

Zmíněný „totalitární“ typ obce, která zdánlivě požaduje od každého bez rozdílu vše, nepředstavuje však klášter, ale ani demokracii. V antice – a o Římu to platí dvojnásob – panovalo totiž přesvědčení, že fyzický nebo morální nátlak není všemocným nástrojem. Obec si sice kladla vysoké nároky, nemohla však požadovat od svých občanů vše až po ty nejvyšší

oběti, pokud nezískala jejich rozumnou podporu spočívající na zájmu každého jednotlivce. Život ve společenství obce s sebou nesl veliké výhody, ale i nevýhody, nebezpečí a povinnosti. Tak jako v soukromém právu zavrhovali řečtí a římstí právníci „leoninské“, tedy jednostranně výhodné smlouvy, stejně tak byl tento typ smlouvy nepřijatelný v rámci obce. Občané byli sice vychováváni v duchu kolektivní morálky, kterou jim v kruhu rodiny vštěpovali již od dětství spolu s občanským uvědoměním, oddaností a odevzdaností, ale to všechno by bylo málo platné, kdyby je břímě povinností přespříliš zatěžovalo a především kdyby bylo nerovnoměrně rozložené: pouto k obci by se nakonec přetrhlo. Základním problémem tohoto typu společenství je tedy otázka *rozdělení* občanských povinností a výhod plynoucích ze života v obci. Předně z hlediska bilance kladů a záporů – výhody musí v zásadě převážet nad povinnostmi. Dále z hlediska časového – obojí se musí postupně střídát (zvláště povinnosti by neměly být stanoveny s konečnou platností a natrvalo). A konečně z hlediska rozdělení mezi jednotlivé členy obce – nesmí to být stále titíž, na nichž leží břímě povinností, zatímco druzí požívají výhod.

Tyto zkušenosti ověřené (a také realistické, ne-li přímo cynické) principy jsou vlastní *každé* obci. Platón, Aristotelés, Theofrastos a Dikaiarchos je rozebírali a rozváděli v teorii; inspirovali tak „veřejné mínění“, které se odráží i v jazyce dochovaných usnesení a nálezů. Nikde však tato teorie nenalezla tak zřejmé uplatnění jako právě v Římě. To proto, že Římané – kteří uchovali archaické instituce déle než kterýkoli řecký městský stát – si byli velmi dobře vědomi, že mají velmi stabilní a dobře strukturovaný systém občanského uspořádání, jehož konečný cíl spatřovali v ustavení co možná nejdokonalejší rovnováhy v rozdělení výhod a nevýhod, povinností a poct. Tento systém plně spočíval na sčítání lidu a třídění občanů (*discriptio*), které obec vykonávala pravidelně a nazývalo se *census*. Opět platí, že *census* (respektive *timéma*) znaly všechny antické obce, dokonce i ty nejdemokratičtější, všechny se tedy dají označit za timokratické, to znamená založené na odhadu majetku. V žádném z antických obcí se však tento systém neudržel tak dlouho a v takové úplnosti jako právě v Římě. Římané připisovali vynález *censu* jednomu ze svých posledních králů, Serviovi Tulliovi, a jeho zavedení tedy kladli do doby počátků republiky. V prvé řadě měl *census* stanovit přesný počet občanů; znovu ale opakuji: pouze občanů, tedy těch, kteří jsou bojeschopní, kteří budou platit daně a účastnit se rozhodování i obecních podniků. Sčítání tedy byli výlučně dospělí muži. Ostatní obyvatelé tvoří okolo těchto „užitečných hlav“ pouze jakýsi zástup v pozadí, přičemž napomáhají každého jednotlivce přesněji identifikovat. Ale každého občana určují kromě jména – jež má vysokou výpovědní hodnotu, neboť prozrazuje jeho původ a mnoho napovídá i o jeho spole-

čenském postavení – i nejrůznější údaje, zahrnující věk, místní a rodový původ, zásluhy a v neposlední řadě i to nejdůležitější, totiž výši jmění, jeho majetkové poměry. Úředníci pověřeni *censem* pak s ohledem na tato rozličná kritéria (která jen odrážejí obecné mínění všech o každém jednotlivci) rozřazovali občany do jednotlivých tříd podle systému (*ratio*), jenž každému přisoudil jasně vymezené místo v přísně hierarchickém řádu. To má klíčový význam; každý občan musel své místo znát a odvolávat se na něj, neboť vymezovalo roli, již měl na jevišti občanského života sehrát: určovalo jeho pozici a úlohu ve vojsku, výši případných příspěvků do obecní pokladny, ale také – což je pro Řím charakteristické – jeho právo účastnit se politického rozhodování a dosáhnout v obci určitých hodnotů či „poct“. Z toho je zřejmé, že situace každého jednotlivce a celá jeho konkrétní existence závisely do značné míry na tom, jaká mu byla přidělena pozice ve složitém systému *ordines*, tříd, tribuí a centurií. Obecně lze říci, že pokud obec činí z člověka jakožto přírodní bytosti právní subjekt v síti nejrůznějších vzájemných vztahů (*civis* označuje také „spoluobčana“) a povolává ho k jakémusi abstraktnímu právnímu životu, pak teprve s pravidelným *censem* nabývá život občana reálných, konkrétních obrysů, a to zcela oficiálně, veřejnou proklamací, do níž je zapojena obec jako celek. Rozdělení občanů do tříd mohlo navíc zčásti plnit roli výtky a pochvaly; úředník měl určitou volnost v nakládání s údaji a jako odměnu či trest mohl jednoho povýšit a druhého naopak degradovat. Úlohy jsou stanoveny předem, poslední slovo v jejich rozdělení však náleží veřejnému mínění, tedy státu.

Občané jsou v plnění těchto úloh roztrženi do menších kategorií, jakýchsi podjednotek obce, v nichž se nejlépe manifestuje skutečná společenství kolektivního života. Tyto podjednotky se utvářely teprve postupně v průběhu dějin na základě praktických zkušeností a ve společenské i politické organizaci zaujímal prvořadé místo. Skrze ně a v nich se odehrává „občanské drama“; to ony vymezují a formují „status“ každého z občanů, totiž to, čemu latina říká *conditio* nebo *dignitas*. Tato struktura, spočívající plně na státu a vytvořená pro něj, převládla v nejrůznějších ekonomických a sociálních systémech až do pozdního císařství nad všemi ostatními formami diferenciací: římská společnost byla a až do konce zůstala společností politickou.

Hovoříme zde o hierarchii, která předpokládá nejvyšší a nejnižší příčku, vrstvu vládnoucích a ovládaných – to však nestačí, musíme také pochopit principy, na nichž je založena. Když Cicero, Dionýsios Halikarnáský a Titus Livius (všichni tři vycházejí z téhož pramene) popisují – byť anachronicky a idealisticky – systém *censu* připisovaný Serviovi Tulliovi, jenž je podle nich platný až do jejich časů, představují jej jako nejzdařilejší ukázkou uskutečnění filosofického principu „geometrické rovnoměrnosti“.

Cílem tohoto systému má být – podobně jako v ideální obchodní směně – co nejvyváženější rozdělení úkolů a povinností mezi jednotlivce, a to s ohledem na všechny jejich podstatné charakteristiky: na míru jejich svobodného postavení a „čistotu rodu“ (to jest na jejich původ), dále na věk, tělesné a duševní vlohy, majetkové poměry a popřípadě i potomstvo. V rámci obce tedy existovaly tribue, které představovaly současně jednotky územní (statek se nacházel „v té a té tribui“) i lidské: jednotlivci a celé rodiny zde totiž byli uspořádáni podle původu, případně podle libovůle zákonodárce či úředníka. *Census* mezi nimi dále rozlišil různé „majetkové třídy“, které zahrnovaly občany vlastníci majetek určité hodnoty. V rámci těchto tříd, které byly početně různě veliké (chudých bylo mnohem více než bohatých), byli muži rozděleni do určitého počtu „centurií“ podle věku (to znamená podle kritéria vojenského). Majetkové třídy, jejichž počet se nakonec ustálil na pěti, pak zpočátku (přibližně do druhé punské války) určovaly také výzbroj a tudíž i místo a funkci každého jednotlivce na bitevním poli. Například nejbohatší (a „nejlepší“) z bohaté třídy byli přiděleni k jízdě: tak zde vedle 176 centurií pěšáků (a takzvaných centurií „technických“) působilo i osmnáct centurií „jezdců“. Po určitou dobu existoval zřetelný poměr mezi počtem 195 centurií a početním stavem sebraného vojska (*legio*). Ten však vzal brzy za své; centurie jako jednotky sice nadále nesly stejné označení, jejich velikost se však mohla značně různit. Cicero tvrdí, že v poslední centurii „mimo majetkové třídy“ (*extra classes*), již tvořili *proletarii*, bylo více vojáků než ve všech ostatních centuriích dohromady: více než polovina vojska se tedy nacházela v jediné z celkem 195 centurií! Může se nám to zdát nepochopitelné, dokud si neuvědomíme, že centurie nebyly jen základním organizačním rámcem pro vojenský odvod, ale také pro výběr daní a pro volby. Právě z tohoto důvodu jsou nestejně velikosti: římský systém totiž není rovnostářský ve svých východiscích, nýbrž až ve výsledcích. Každá centurie musela poskytnout stejný počet mužů, přispět stejným dílem do státní pokladny a vyjádřit své mínění, jež mělo platnost jednoho volebního „hlasu“. Bohatí sice tvořili početně daleko menší centurie než chudí, přispívali však obci svými životy i penězi mnohem výrazněji a častěji než druzí. Systém centurií byl ovšem také dlouhou dobu spojen s politickým systémem *comitií*, sněmů. Proto muselo existovat více centurií pro bohaté občany než pro chudé: první třída a jezdcí zde měli většinu (z celkového počtu 193 centurií bylo 98 centurií tvořeno „jezdci“, od 2. století pak 88). Jak vidíme, celý onen Římany tolik obdivovaný systém je postaven tak, aby vojenské a daňové povinnosti zatěžovaly více zámožnější, mocnější občany z „dobrých rodin“; těžko by se totiž v obci našli lepší vojáci a poctivější přispěvatelé do státní pokladny než ti, kteří mají motivaci obec i svůj majetek bránit. Aby však nebyla tato zátěž neúnosná, mají tito bohatí občané

současně rozhodující vliv na všech shromážděních, kde se hlasuje – ať už o kandidátech, zákonech nebo soudních rozhodnutích. Principiálně vzato tedy není nikomu upřena žádná povinnost ani výhoda: přestože jsou do zbraně spíše a častěji povoláváni bohatí, v případě nezbytí bylo možné sáhnout i po nejnižších třídách občanů, *proletarii* (anebo, jako například během druhé punské války, mohli do vojska nastoupit i dobrovolníci z řad otroků, které odkoupil stát a později byli propuštěni na svobodu, nebo odsouzení trestanci). Podobně tomu bylo s placením daní: chudina sice byla čas od času této povinnosti zproštěna, nikdy však ne ze zákona – jako ilustrace nám opět mohou posloužit punské války. A pokud jde o hlasovací práva, měla jediná centurie *proletarii* za úkol pouze zachovat zdání rovnoprávnosti a dostat principům: „Z hlediska zákona není nikdo zbaven hlasovacího práva,“ praví Cicero (*De re publica*, 2, 40), jelikož takový systém by byl tyranii; avšak „množství“ nemá skutečný vliv, neboť to by bylo nebezpečné.

Tolik o principech. Praxe, která se vyvíjela po řadu staletí, však vypadala poněkud odlišně. Každý unáhlený pokus o zobecnění (nebo chcete-li, o vytvoření existenčního portrétu „typického římského občana“) v sobě skrývá dvojí riziko: jednak protože opomíjí hluboké proměny v čase i prostoru, zejména pak postupný úpadek a rozklad teoretického systému ve 2. a 1. století př. n. l., jenž nakonec vedl k přerodu republiky v císařství. A za druhé, poněvadž nebere v úvahu skutečnost, že samotný systém byl ve skutečnosti – jak jsme viděli – plný rozdílů a nerovností, neboť přinášel povinnosti a omezené výhody pro jedny a jejich nahromadění v rukou druhých, a to přinejmenším do té doby, než „lidové“ instituce tuto nerovnováhu částečně zmírnily. Z tohoto hlediska se nyní v krátkosti zaměříme na tři základní oblasti občanského života.

Nejprve k oblasti vojenské. Pro nedostatek místa se zde nemůžeme podrobně zabývat vojenskou úlohou občanů: přestože, jak už víme, šlo o úlohu zásadní. A právě potřeby a důsledky římské dobovačné politiky, především pak samotný způsob náboru vojska, uspíšily krizi republikánského zřízení, z níž nakonec vzešel nový typ armády a monarchie vojenského ražení. Bude však zapotřebí načrtnout tento vývoj alespoň v hrubých obrysech a zdůraznit několik obecně platných skutečností. Římská armáda se ve svých počátcích – až do 2. století př. n. l. – podobala jakýmsi občanským milicím, které byly každoročně rekrutovány pro účely konkrétního tažení a následně, pokud to okolnosti dovozovaly, rozpouštěny. Každý voják dostával žold, nejednalo se však o mzdu, ale spíše o náhradu ušlého zisku – prostředky na jeho vyplacení získával stát výběrem přímé daně z majetku

nazývané *tributum*, již platili všichni bojeschopní muži (samozřejmě především ti nejbohatší); i tato daň byla ovšem vybírána pouze příležitostně, nikoli pravidelně, a v případě dostatečně hojné válečné kořisti bývala dokonce vrácena. Jak vidíme, šlo o jednoduchý, strukturovaný, a přitom velmi hospodárny systém. Připomeňme znovu, že k vojenské službě byli přednostně povoláváni zámožnější občané. První ránu tomuto systému zasadila válka s Hannibalem: počáteční katastrofický průběh a následující strastiplná daleká tažení měly velmi závažné demografické důsledky, jejichž rozsah bychom měli mít neustále na paměti: 13 % veškerého obyvatelstva bylo mobilizováno; počet padlých ve válce vyšplhal až na 20 % dospělé mužské populace; rozměry této pohromy připomínají dopady první světové války. Odtud se patrně odvíjel v průběhu následujícího století chronický nedostatek mužů a řada dalších obtíží; jistě i proto musely vládnoucí autority neustále snižovat hranici *censu* pro odvod do vojska. Válečné operace se navíc přesouvají do zámoří: v důsledku toho vznikají první „stálé armády“, prodlužuje se doba vojenské služby – nejprve v Hispánii a posléze v Africe – a vojska se stále častěji plní dobrovolníky (což se však nikdy nestalo pravidlem). Aby si však stát zajistil dostatečný přísun dobrovolníků, musel se obrátit na ty nejchudší a nabídnout jim vyhlídku na finanční vyrovnání, pokud bude válka dostatečně „výnosná“; odtud se bere nám dobře známý spirálovitý vývoj směrem ke stálému charakteru armády, k její profesionalizaci a proletarizaci – a také ke stále více „imperialistické“ politice. Nejedná se samozřejmě o žoldnéřská vojska (Řím využíval vojenských sil cizinců, ovšem jakožto spojenců, „nekupoval“ je; římská armáda byla až do doby císařské armádou občanů), a dokonce ani o armádu vojáků „z povolání“: ta se objevuje až za císařství. Do doby Augustovy dochází sice čas od času k masovým mobilizacím v dobách krize či za občanských válek (v roce 44 př. n. l. nastoupilo do zbraně 25 % *iuniores*), nicméně za normálních okolností už povinnost vojenské služby nezasahuje všechny stejnou měrou: značná část obyvatelstva se jí mohla vyhnout. Ideologie však za tímto vývojem zůstávala: je to s podivem, ale ještě koncem období republiky a v počátcích císařství platí nadále vojenské modely ve společenských vrstvách, které mají s armádou stále méně společného. Těto skutečnosti nebyla dosud věnována zasloužená pozornost. „Politická třída“ byla i nadále podřízena vojenskému modelu, a kdokoli chtěl dosáhnout politických poct, musel předtím povinně sloužit u vojska jako důstojník.

Tento vývoj vedl také k podstatnému narušení rovnováhy v oblasti finanční. To se projevilo dvojným způsobem: především mohla být roku 167 př. n. l. zásluhou vojenských úspěchů v zahraničí dočasně – nikoli ovšem natrvalo – zrušena přímá daň. Všichni římské občané jsou tak bez rozdílu osvobozeni od daní a samozřejmě mají zájem na pokračování dobovačné

expanze. Bezprostředně z toho však těžili pouze majetní občané (jediní skuteční daňoví poplatníci); ti nyní nejenže méně odváděli, ale také méně často sloužili ve vojsku. Naopak od chudých vrstev se vojenská služba vyžadovala stále častěji, někdy i pod nátlakem, a zrušení *tributu* jim žádné výhody nepřineslo. Kupodivu se v této době nezvýšil ani žold, který sám o sobě sotva mohl představovat dostatečnou motivaci k vojenské službě – nedosahoval totiž ani výše „platu“ obyčejného pracujícího otroka. Není proto žádným překvapením, že se záhy objevila v té či oné podobě různá kompenzační opatření, jež jsou logice timokratického systému *censu* vlastní. Nejprve to byl „agrární zákon“, znovu uvedený v život roku 133 Tiberiem Gracchem. Ponechme stranou nesnadnou otázku, komu měl vlastně sloužit (bývalým, či budoucím vojákům): nicméně jeho souvislost s vojenskými problémy té doby je nesporná. Následoval zákon o přidělech levného obilí, zavedený (spolu s nezbytnými předběžnými opatřeními) Gaiem Gracchem v roce 123. Tento zákon měl občanům umožnit nákup určitého maximálního množství obilí za pevnou a relativně nízkou cenu, dotovanou ze státní pokladny. I zde nám zůstává řada nezodpovězených otázek. Především nevíme, zda byla tato výsada od samého počátku omezena – teoreticky či prakticky – na obyvatele města Řím. S jistotou to můžeme tvrdit až o tři čtvrtě století později, kdy je roku 58 vydána *lex Clodia*; tehdy se pravidelné přiděly obilí, v té době už bezplatné, rozšířily i na propuštěnce. Můžeme uvést i čísla: obilné přiděly využívalo 320 tisíc lidí, tedy třetina až čtvrtina dospělých mužů občanského původu a přibližně polovina obyvatel římské *urbis*; podle tvrzení Cicerona, chápeme-li ho správně, stály přiděly obilí státní pokladnu pětinu všech příjmů z daní... Přesné počty však nejsou podstatné: už jen rozsah tohoto opatření je dostatečně vypovídající. Ani zde však není zřejmá souvislost s proletarizací armády. V tomto stadiu totiž chudinu, která – slovy jednoho textu – „má užitek ze své (tj. státní) pokladny“, tvoří spíše nevojáci, muži neschopní boje či odmítající sloužit ve vojsku. Pro vojáky, kteří se skutečně účastnili válek, vznikají spontánně další mechanismy. Na jedné straně to bylo rozdělení kořisti mezi jednotlivce – během tažení a v den oslav triumfu – a na straně druhé rozdělení půdy válečným veteránům. Posledně jmenovaná „instituce“ se v průběhu necelého století, tj. mezi léty 103 a 13 př. n. l., stala jakousi rakovinou na těle státu a jednou z příčin jeho zkázy. Postupně se začal projevovat nedostatek volných pozemků a senát navíc často nevyhověl vojevůdcům, kteří požadovali pozemkové dary pro své vojáky, nebo s rozhodnutím otálel. Tím lze také vysvětlit jeden z důsledků a snad i příčin občanských válek: snahu získat půdu poražených (kteří byli zabiti, posláni do vyhnanství či zbaveni svého jmění) a rozdělit ji vojákům (a přátelům) vítězných vojevůdců. Tyto rozsáhlé přesuny majetku z rukou jedněch do rukou druhých představovaly jistě jeden z význačných prvků

římské „revoluce“: počty vojenských vysloužilců, které zaopatřili triumvirové po roce 43 či Sulla po svých proskripcích, dosahovaly desítek tisíc. Vzpomínka na tyto konfiskace či jejich přímá hrozba působily znepokojení ještě patnáct let po zřízení principátu. A tak když Augustus rozhodne, že namísto přidělu půdy budou veteránům vypláceny peníze, můžeme říci, že se uzavírá celá jedna kapitola římských dějin: zrodilo se císařské zřízení.

Římský občan jakožto voják a daňový poplatník (až do doby císařské bylo obojí v podstatě povinností) nebyl jen pasivním poddaným, který bezvýhradně poslouchá své vládce: byl také součástí vysoce autonomního a čino-rodeho společenství, označovaného jako *populus Romanus*. Často se hovoří o „svobodě“ římského lidu, ale také o jeho „svrchované velikosti“ (*maiestas*) a někdy dokonce „moci“. V oficiální terminologii se ovšem setkáváme také se slovy o „vůli lidu“, slyšíme, že lid si něco přeje a žádá a také že udílí rozkazy (*voluntas, iussus populi*). Jak již víme, „lid“ znamená totéž co souhrn všech občanů. Je tudíž třeba, aby občané vyjádřili tuto „vůli lidu“ naprosto jasným, konkrétním a prověřitelným způsobem. Jinak řečeno, římský občan – vázaný povinnostmi sloužit ve vojsku a platit daně – je navíc nadán vůlí a míněním o obecních záležitostech, jež musí nějak projevit. V našem moderním typu parlamentní demokracie lze tento rys občanství lapidárně vystihnout jediným slovem: volič. Římský systém ovšem nebyl tak prostý a přímočarý.

Antická obec fungovala jako jednoduchý a ústrojný organismus. Když bylo zapotřebí zjistit vůli občanů, byla jim zkrátka položena přímá otázka a vyčkalo se na jejich odpověď; na jinou možnost nikdo nepomyslel (nebo jen velmi zřídka). „Zastupitelský“ model demokracie byl zcela neznámý. Odtud vyvstává základní nutnost „shromažďovat“ občany na „sněmech“, jež nemají tak pomíjivý a abstraktní charakter jako shromáždění u volebních urn za našich dnů, nýbrž představují velmi konkrétní a prozaickou skutečnost – totiž zasedání všech plnoprávných obyvatel na předem stanoveném místě. V zásadě každý se shromáždění účastnil, poslouchal řečníky či sám mohl vystoupit s proslovem. Zhruba tímto způsobem fungovaly porady a společné rozhodování v malých řeckých obcích s „demokratickou“ ústavou – a někdy i v obcích větších, jako byly Athény. Jde o jednoduchý systém, jehož nevýhodou je však značná nestabilita, a jelikož přímá demokracie „pod širým nebem“ vyžaduje opakovanou a svědomitou účast všech občanů, je zřejmé, že v případě obcí větších nebo z hlediska sociálních a ekonomických vztahů složitěji strukturovaných musel takový systém narážet na značné praktické i psychologické obtíže.

Řím měl tedy stejně jako ostatní obce lidový sněm – či spíše, a to je právě starodávný a zároveň originální rys římské obce, měl sněmů více

(ve skutečnosti se v nich scházeli stále titíž občané, ale byly svolávány různým způsobem a jejich členění se lišilo v závislosti na povaze a účelu daného shromáždění). Pro římské lidové sněmy bylo totiž charakteristické, že nevznikly ze shromáždění neurčitého počtu jednotlivců, nýbrž z omezeného a pevně stanoveného počtu *jednotek*, do nichž byli občané roztrženi; v jejich rámci pak mohl každý vyslovit vlastní názor, ale v potaz bylo bráno pouze kolektivní mínění každé jednotky. Proto měl také latinský výraz pro sněm formu množného čísla – *comitia*. S těmito jednotkami jsme se setkali již dříve, využívalo se jich pro svolávání vojska a výběr daní: majetkové třídy, centurie a tribue římského timokratického systému *censu* tedy sloužily také jako rámec pro systém lidových sněmů. Svě mínění zde vyslovovalo opět oněch 35 tribuí a 195 centurií, formálně tedy nikoli samotní jednotlivci, kteří je tvoří. A hned vzápětí konstatujeme, že tento systém funguje jako jakýsi protipól daňových a vojenských povinností: chudí, kteří tvořili mnohonásobně početnější skupinu než bohatí a jichž se přímá daň i mobilizace dotýkaly jen minimálně, neměli na sněmech prakticky žádný vliv. V úvahu se totiž bral pouze součet hlasů tribuí či centurií, nikoli jedinců. To samozřejmě neplatí absolutně, vždy záviselo i na typu a účelu daného sněmu. Na timokratickém principu byl plně založen jen sněm centurijní: jezdcí (kteří náleželi k nejvyšší majetkové třídě s majetkem přesahujícím 400 000 sesterciů) a příslušníci první třídy zde sami o sobě tvořili téměř většinu, a pokud zastávali jednotné stanovisko, získali veškerou moc rozhodovat. Naopak ve sněmu tributním byli občané rozdělení podle svého původu či bydliště. Ale ani zde nejsou hlasy rozloženy příliš rovnoměrně: jednak venkovské tribue (31) výrazně převažovaly nad počtem tribuí městských (4), přestože obyvatelstvo Říma bylo bezpochyby až do roku 89 př. n. l. početnější; a dále velikost jednotlivých tribuí a množství občanů v nich shromážděných (což záviselo na rozhodnutí *censorů* a senátu) se významně lišily. Vedle tribuí s malým počtem občanů, v nichž měl každý hlas svou váhu, tu existovaly tribue rozsáhlejší, kde hlas jednotlivce mnoho neznamenal.

K čemu tak složitý systém, nač tato podvojnost římských sněmů? Odpověď je naprosto jednoznačná, dali nám ji sami staří (Cicero, *Pro Flacco*, 15–16):

„Tito naši moudří a ctihodní předkové si nepřáli, aby lidové shromáždění bylo příliš mocné; pokud se měl lid na něčem usnést, zasedání sněmu muselo být nejprve odročeno, rozdělily se funkce, občané byli roztrženi do tribuí a centurií podle stavů, tříd a věku, pak byli vyslyšeni autoři jednotlivých návrhů, jež byly veřejně vyhlášeny a prověřeny, a teprve posléze mohlo být rozhodnutí lidu schváleno či zamítnuto.

Řekové spravují všechny své obecní záležitosti na zasedání sněmu unáhleně a bez rozmyslu. Nemusím ani mluvit o Řecku našich dnů, které se vinou svých rozhodnutí již dlouho hroubí a hledí vstříc záhubě, mám na mysli ono Řecko dávné, které vzkvétalo bohatstvím, mocí a slávou a jehož úpadek zavinila jediná špatnost, totiž nemírná svoboda a přílišná volnost daná lidovému shromáždění. Jakmile se v divadle sešli zcela nezkušení, nevzdělaní a neznalí muži, tu se hned hrnuli do zbytečných válek, do čela obce stavěli vzpurné a odbojné vůdce, zatímco do vyhnanství posílali ty, kteří se o obec nejvíce zasloužili.“

Smyslem tohoto uspořádání je tedy zkrátka odlišit možnost jednotlivých občanů vyjádřit svůj názor a podílet se na rozhodování, a to na základě určité *hierarchie*. Římské sněmy mají vsutku univerzální pravomoc, zasahující do všech oblastí společného života, nejvíce se však uplatňovala ve dvou oblastech: tou první bylo – slovy Polybia – udílení „odměn a trestů“, tedy přidělování veřejných funkcí, volba převážné části úředníků a soudní pravomoc (u některých typů zločinů); na straně druhé šlo o schvalování „zákonů“ a „usnesení“ (jinými slovy o tvorbu legislativy a o plebiscity), přičemž tyto normy a usnesení se mohly dotýkat takřka čehokoli z oblasti soukromého či veřejného práva, diplomacie, války a míru atd.: svrchovanost římského lidu v podstatě nemá hranic (omezuje ji pouze zavedená praxe, tu však je možno změnit). Neexistuje žádná sféra, která by byla vyhrazena pravomoci úředníků či senátu. Římské vládnoucí vrstvy úzkostlivě zachovávaly původní systém *comitií* s jeho složitou hierarchickou strukturou právě proto, aby zmírnily tuto zdánlivou všemocnost římského lidu. Centurijní sněm měl více timokratický charakter než sněm tributní: do jeho kompetencí spadala volba vyšších úředníků s vojenskou pravomocí, schvalování zákonů týkajících se války a míru, uzavírání smluv a hrdelní tresty. Tributní sněm měl na starosti volbu ostatních úředníků (pochopitelně i tribunů), zbylou legislativu a soudní procesy. Tak tomu alespoň bylo v době vzniku tohoto systému a platilo to v hrubých rysech i nadále; náš zjednodušený výklad totiž nepostihuje významný historický vývoj, který ke konci období republiky přinesl hluboké proměny ve fungování *comitií* a jemuž se budeme věnovat níže.

V rámci tohoto systému tedy římský občan uplatňoval svou rozhodovací pravomoc – možnost vyjádřit a uskutečnit svou vůli –, která mu z definice náleží; jak vidíme, tento systém určoval každému občanovi jediné, pevně dané místo uvnitř složité a hierarchizované struktury. Nyní bychom se měli soustředit na některé další podstatné rysy římského systému *comitií*, které nám umožní lépe pochopit konkrétní úlohu každého jednotlivce.

Především neměly římské sněmy navzdory svým všeobecným kompetencím právo svobodně se shromažďovat, například v určité dny. Zato se

však musely řídit přesně stanoveným „pořadem jednání“ a jejich zasedání byla oficiálně svolávána úředníkem, do jehož pravomocí „denní řád“ ze zákona spadal. Lid se sám o sobě shromáždit nemohl, sněm svolávají až druzí; vzácně se dokonce stávalo, že nebyl svolán vůbec. Na druhou stranu si nesmíme představovat, že úředníci mohli lidovému shromáždění předložit cokoli a kdy se jim zlíbilo: existovalo zvláštní „shromažďovací právo“, které mělo posvátný původ a postupně upravovalo způsob, jak se obracet na lid. Toto právo především určovalo dny shromáždění a částečně i místa konání *comitií*, přičemž obojí mělo významný vliv na jednotlivé procedury a na samotný průběh hlasování a také bránilo úředníkům zasahovat do zasedání sněmu či jinak zneužívat jejich pravomocí. Stručně řečeno, lid se nemohl shromažďovat sám od sebe a podle své vůle; byl závislý na bozích, na tradici a na zvyklostech.

Tak jako se lid nemohl libovolně shromažďovat, nemohl se ani libovolně a svobodně vyjadřovat. Prostý římský občan nerozhodoval o tom, které otázky mu budou předloženy, a co více, neúčastnil se ani žádného *projednávání* těchto otázek. Ať už šlo o jakýkoli typ sněmu – o orgán volící, zákonodárný či soudní – lid v *comitiích* i občan jako jednotlivec vždy jen odpovídal na otázku (*rogatio*), která mu byla položena, a to pouze formou ano–ne (totéž platí dokonce i pro volby úředníků). Řadový občan tedy nejenže nemá právo na vlastní iniciativu, ale nemůže se ani účastnit rozpravy, vznášet dotazy, diskutovat, přispívat vlastními návrhy. Je mu sice dáno slovo, ale jen jako soudci či svědkovi až na samém konci celého rozhodovacího procesu, a to způsobem, který evidentně značně omezuje jeho svobodu.

Dalším omezením a kontrolou této svobody byl samotný způsob, jakým hlasování alespoň zpočátku probíhalo. Volba odpovědí ano, či ne se totiž až do konce 2. století př. n. l. uskutečňovala ústní formou a představovala velmi zdlouhavou a vyčerpávající proceduru. Když se mělo přistoupit k hlasování, byli občané svoláni v rámci svých jednotek (*tribue*, *centurie*) a pak jednotlivě předstupovali v pořadí, které bylo pravděpodobně zpočátku určováno spíše hierarchicky než podle abecedy – jako první přicházelo na řadu vedení obce, jeho zaměstnanci či funkcionáři správních jednotek (*kurátoři tribuí*, *centurioni*, *rogatores* atp.), přičemž každý musel v přítomnosti ostatních dát hlasitou odpověď. Okázalost celé této procedury činí ze starořímského orálního způsobu hlasování příležitost, při níž se staví na odiv moc, hierarchie, váha vyšších řádů a vládnoucích autorit. Jsou známy i případy, kdy tyto autority zpochybnily výsledek již uskutečněného hlasování: například v roce 167 př. n. l. v případě hlasování o triumfu Paula Aemilia.

Tento timokratický, těžkopádný a okázalý systém odpovídal potřebám původní venkovské obce, založené oligarchicky a na ctnostech; fungoval

však někdy v této ideální podobě, alespoň ve zlatém věku republikánského občanství? Spíše se zdá, že nikoliv: Dionýsios, Cicero a Titus Livius jej popisují spíše jako princip než jako skutečnost.

Měli bychom si tedy spíše položit otázku, jaké byly skutečné důsledky tohoto systému, jak ovlivňoval životy občanů a jakou tedy znamenal diferenciaci. V rovině sociální byl zásadně nerovnostářský, nedotýkal se všech občanů stejnou měrou a ani se na ně neobracel stejně, nýbrž naopak napomáhal vytvoření hlubokých společenských rozdílů mezi chudými a bohatými, svobodnými občany a propuštěnci, obyvateli *urbs* a *ager*, venkovany a měšťany a v neposlední řadě také mezi příslušníky „politické třídy“, kteří se zabývali politikou „na plný úvazek“ a ucházeli se o čestné úřady, a všemi ostatními. Systém *censu*, který posvěcoval jednotu občanského kolektivu, vedl ve skutečnosti k rozpadu obce tím, že rozdělil mezi občany jednotlivé role. Odtud také pramení vývoj tohoto systému a jeho postupné proměny v průběhu 2. a 1. století př. n. l., které téměř přivodily jeho vlastní zánik, zároveň však daly vzniknout celé řadě zástupných procedur, novému rozdělení moci a politických zájmů.

Nejprve se budeme soustředit na kalendář shromažďovacích dnů a pokusíme se odhadnout, kolik bylo shromáždění, na nichž byla účast pro římské občany v podstatě povinná, a v jakých časových odstupech se konala. Připomeňme si povinnost dostavit se každých pět let ke sčítání lidu: až do spojenecké války se musela většina obyvatel *ager Romanum* dostavit za tímto účelem do Říma. Sčítání probíhalo zdlouhavě a důkladně a trvalo celých 18 měsíců (svůj odhad majetku muselo tedy denně zveřejnit asi tisíc občanů). Účast zde byla povinná a vynucená pod hrozbou přísných postihů. Některé dobře organizované obce v *ager Romanum* sice v této době prováděly sčítání na místě (šlo o *municipia* a římské kolonie), ale s tím, že Římu poskytly dílčí výsledky sčítání v podobě písemných dokladů. Tento postup se v každém případě dodržoval při sčítání latinských obyvatel Itálie bez občanských práv; to mělo praktické výhody, protože odpadlo cestování, ale i nevýhody, někdy i sankce, pokud bylo nutné přidržet se předpisů (*formulae*) z Říma. Rozhodně tedy až do roku 89 př. n. l. se musela většina občanů, pakliže chtěli užívat všech výhod *censu*, dostavit do Říma. Vzpomeňme si také na *dilectus*, tedy vojenský odvod, který se minimálně do doby Polybiovy (polovina 2. století) konal v Římě a účast na něm byla povinná: týkal se však z definice pouze bojeschopných mužů, tj. mužů. Nyní nám už zbývá jen shromažďování na sněmech – tedy „účasť na politice“. Nejdůležitější činností sněmů byla volba nových úředníků. Každoročně sněmy zvolily zhruba čtyři desítky úředníků a čtyřiaadvacet vojenských tribunů. Hlasování se uskutečňovalo na centurijním (v případě úředníků) či na tributním (v případě tribunů) sněmu a většinou šlo o velmi

zdlouhavou a složitou proceduru. O každém *collegiu* úředníků (konzulové, prétoři, tribuni) se hlasovalo celý den a někdy i déle. Občan se nemohl sám rozhodnout, kdy bude volit, protože hlasování probíhalo podle pevně stanoveného pořádku; každý volil v rámci své jednotky a teprve tehdy, když byl k tomu vyzván. Občané byli k hlasování vyvolávání jmény a také tento obřad, spojený s přísnými kontrolami, byl značně rozvleklý. Když to shrneme, platí v zásadě, že ačkoli se voleb nikdy neúčastnilo všech 300 až 400 tisíc občanů druhého století př. n. l. (respektive milion občanů ve století prvním), jednalo se o často opakovanou proceduru, která nebrala konce: každý rok zabrala nejméně deset dnů.

Na sněmech se také schvalovaly zákony a řešily soudní pře. Zde nenalezneme žádná pevná pravidla (nepočítáme-li samotnou proceduru a povinnou časovou lhůtu mezi přednesením návrhu a samotným hlasováním). Jak často se sněm scházel za těmito účely, záleželo pouze na politických okolnostech: zda měla vládnoucí vrstva zájem na tom, aby se lid politiky účastnil, nakolik aktivní byli úředníci v tvorbě nových zákonů, zda probíhal boj mezi nepřátelými „stranami“ apod. Vzhledem k nedostatku pramenů si nemůžeme vytvořit jasnější představu o tom, jak často se taková zasedání sněmů konala. Obecné tendence jsou však zjevné: od dob bratří Gracchů se zřejmě hlavním politickým nástrojem stává hlasování o tribunských zákonech, k němuž už nemusel dávat souhlas senát. Tak docházelo k jisté přebujelosti legislativy, která měla, jak ještě ukážeme, stále významnější politické, sociální a ekonomické důsledky. V některých letech bylo podle dostupných pramenů schváleno deset až dvacet takových zákonů. Musíme mít na paměti, že každé představení návrhu zákona znamenalo složitou a zdlouhavou proceduru (to samé sice platí i o volbách, avšak v menší míře), která trvala přinejmenším 24 dnů (takzvané *trinundinum*), během nichž byli občané obvykle několikrát svoláni na poradní shromáždění (*contiones*), kde autor předlohy a další řečníci návrh obhajovali a ke slovu se dostali i jeho odpůrci; navíc se považovalo za žádoucí, aby byla účast lidu na těchto přípravných zasedáních co nejhojnější a nejaktivnější. Z toho všeho je zřejmé, jak dlouhý čas zde občané museli trávit: dvacet až třicet dnů, někdy i mnohem více. Platí proto, co o římském občanovi říkají některé prameny, které jej právem označují výrazy jako *forensis*, *comitalis*, *contionalis* (případně *contionarius*). Jak už jsme jednou řekli, být občanem znamenalo takřka „práci na plný úvazek“.

Je načase, abychom si nyní položili ústřední otázku: kdo byli ti, kteří se skutečně účastnili politických a voličských aktivit? Nemáme bohužel k dispozici žádný doklad ohledně přesnějšího počtu těchto aktivních občanů. Vzhledem k tomu, že systém spočíval na sčítání hlasů v jednotkách, dokonce není ani jisté, zda se vůbec záznamy počtů pořizovaly. S jistotou

Bibliografie

- BRUNT, P. A.: *Italian Manpower, 225 B.C. – A.D. 14*. 2. vyd. Oxford: Clarendon Press, 1987.
- *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1988.
- COHEN, Benjamin: „La notion d'„ordo“ dans la Rome antique.“ *Bulletin Association G. Budé*, 1975, s. 259–282.
- FERRARY, Jean-Louis: „Le idee politiche a Roma nell'epoca repubblicana.“ In Luigi Firpo (ed.): *Storia delle idee politiche, economiche e sociali*. 6 sv., Torino: UTET, 1972–1987, sv. 1, s. 723–804.
- GABBA, Emilio: *Esercito e società nella tarda Repubblica romana*. Firenze: La Nuova Italia, 1973.
- GRUEN, Erich S.: *Roman Politics and the Criminal Courts*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968.
- HARMAND, Jacques: *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère*. Paris: A. & J. Picard, 1967.
- HINARD, François: *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Roma: Ecole française de Rome, 1985.
- HINARD, François a kol.: *Dictatures*. Actes de la table ronde réunie à Paris les 27 et 28 février 1984. Paris: De Boccard, 1988.
- NICOLET, Claude: *Tributum: Recherches sur la fiscalité directe sous la république romaine*. Bonn: Habelt, 1976.
- „Les classes dirigeantes romaines sous la République,“ *Annales E.S.C.*, 1977, s. 726–754.
- *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*. Paris: Gallimard, 1976, 1979². Angl. překlad: *The World of the Citizen in Republican Rome*. Přel. P. S. Falla. Berkeley: University of California Press, 1980.
- *Les structures de l'Italie romaine*. 2. vyd. Collection Nouvelle Clio. Paris: Presses Universitaires de France, 1979.
- (ed.) *Des ordres à Rome*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1984.
- NICOLET, Claude a kol.: *Demokratia et Aristokratia: A propos de Caius Gracchus: mots grecs et réalités romaines*. Paris: Université de Paris I, 1983.
- SHERWIN-WHITE, A. N.: *The Roman Citizenship*. 2. vyd. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- SYME, Ronald: *The Roman revolution*. Oxford: Clarendon Press, 1939.
- TAYLOR, L. Ross: *Party Politics in the Age of Caesar*. Berkeley: University of California Press, 1949.
- VEYNE, Paul: *Le Pain et le cirque: Sociologie historique d'un pluralisme politique*. Paris: éditions du Seuil, 1976. Angl. vyd. *Bread and Circuses: Historical*

Sociology and Political Pluralism. Přel. Brian Pearce. London: A. Lane, Penguin Press, 1990.

VIROUVET, Catherine: *Famines et émeutes à Rome, des origines de la République à la mort de Néron*. Roma: Ecole française de Rome, 1985.

YAVETZ, Zvi: *Plebs and Princeps*. London: Oxford University Press; Oxford: Clarendon Press, 1969.

Rejstřík

- Acilius Sthenelus 180, 190
 Aelius Onesimus, Hadriánův propuštěnec 194
 Aemilius Paulus, Lucius 41, 219
 Aeneas, mytický hrdina 345
 Afrodita, bohyně 361
 Agamemnon, postava ze *Satyriconu* 192
 Agésilaus, spartský král 345, 360
 Agrippa Postumus, Marcus Vipsanius, syn Agrippy 223
 Agrippa, Marcus Vipsanius, důstojník Augustovy armády 223
 Achajci 342
 Achilles Tatios, řecký spisovatel 318, 325
 Achilleus, mytický hrdina 341
 Aischylos, řecký dramatik 253, 341, 359
 Alexandr Veliký (Alexandr III. Makedonský), makedonský král 340, 345, 350
 Alfenus Varus, Publius, římský právník 183
 Amazonky 360
 Ambrož, svatý (Aurelius Ambrosius), milánský biskup 246, 250, 258
 Ammianus Marcellinus, římský historik 282, 288, 291, 293, 296, 297, 307, 315, 317, 358, 363
 Androcles, uprchlý otrok 291
 Anna Komnéné, historička a dcera byzantského císaře 246
 Antigonos III. Dósón, makedonský král 345
 Antipatros z Derbe, horský náčelník 307
 Antipatros z Tarsu, stoický filosof 250n, 284
 Antoninus Pius, římský císař 193, 352
 Antonius Valentinus junior 305
 Antonius Valentinus, důstojník 13. legie Gemina 305
 Antonius, Marcus, triumvir 168–169, 301
 Apollón Sandalarius, bůh 235
 Apollón, bůh 65
 Apollónios z Tyany, řecký filosof 247, 335
 Appiános z Alexandrie, římský historik 209, 275, 290, 309
 Apuleius Madaurensis, Lucius, berberský spisovatel 104, 146–147, 291, 295, 297, 299n, 302–304, 312, 317–319, 321n, 324–326
 Aristeidés, Aelius, řecký řečník 107, 110, 351, 362n
 Aristofanés, řecký dramatik 276
 Aristomenés, mytický král Messenie 320
 Aristotelés, řecký filosof 28, 30, 32, 142–143, 152, 154, 166–168, 217, 236, 256, 271, 300, 317, 337–340, 358
 Asiaticus, propuštěnec 187
 Asinius Pollio, Gaius, římský historik a spisovatel 223
 Ateius, Gnaeus, podnikatel 232
 Athénaios Naukratios, řecký spisovatel 236
 Athéňané 300, 342, 360
 Atticus, Titus Pomponius, římský spisovatel a filosof 226
 Augustin z Hippo, svatý (Aurelius Augustinus), křesťanský filosof a teolog 16, 202, 245, 280, 298, 321, 350, 355, 362–364
 Augustus (Gaius Iulius Caesar Octavianus), římský císař 13, 28, 36, 38, 46, 48, 54–55, 69–71, 77, 98–99, 103, 105–107, 109–110, 113–114, 122, 134–135, 164–165, 209, 220, 225, 238, 277, 286, 291–293, 308n, 326, 329n, 344n, 347n, 352n
 Aulus Gellius, římský spisovatel a gramatik 291, 357
 Aurelius Eirenaius, „udržovatel pořádku“ 312
 Aurelius, Gaius 114
 Aurelius, Marcus, římský císař 62, 111
 Aurunkové 360
 Ausonius, Decimus Magnus, římský básník a rétor 244
 Baebius Hispanus 303
 Bahník, Václav, překladatel 295
 Bakchus, bůh 292
 Bandinelli, Bianchi 132
 Bardulis, illyrský lupič 301
 Barthes, Roland 118

REJSTŘÍK
(369)

- Basil Veliký, křesťanský teolog 244
Bassus, Iulius Quadratus 117, 121, 162
Bec, Christian, francouzský historik 256
Bentham, Jeremy, britský filosof 272
Birley, Eric 111
Bleicken, J. 363
Bolkestein, Hendrik, nizozemský historik 262
Boulvert, Gérard 192
Britannicus, Tiberius Claudius Caesar, syn císaře Claudia 347
Brongniart, Alexandre, francouzský chemik, mineralog a zoolog 227
Brunt, P. A. 109
Bulla Felix, lupič 327–329
Burns, A. R. 126

Caecus, Appius Claudius 96
Caelius Rufus, Marcus, římský řečník a politik 306
Caesar, Gaius Iulius, římský vojevůdce 46, 48, 50–51, 69, 77, 122, 157, 209, 245, 275, 286, 291, 317, 340, 346n, 349, 357n, 361–363
Calgacus, král Britů 350
Caligula, římský císař 196, 288
Calixtus, papež 191
Callistratus, římský právník 260
Callistus, Caligulův propuštěnec 196
Calzecchi Onesti, Rosa, italská překladatelka 210
Camillus 86
Capitolinus, Julius 118
Caracalla, římský císař 13, 27, 106, 120, 144, 223, 260
Caracotta, lupič 326, 329
Carpophorus, císařský propuštěnec 191
Cassius Dio Cocceianus, Lucius, římský historik 278, 281, 289, 292, 306, 309, 326–330, 361n, 364
Cassius Dio Cocceianus, Lucius 107
Cassius, Avidius 119
Catilina, Lucius Sergius, římský politik 49, 168, 208, 271, 301
Cato Mladší, římský politik 275, 340, 362
Cato Starší, římský politik 31, 47, 56, 108, 144–145, 212, 226, 229, 231, 255, 263, 282, 290, 339, 343, 359
Catus, Sextus Aelius Paetus 96
Cauciliové, rod 191
Celerus, M. Valerius, obchodník s hovězím masem 263
Celsus, řecký filosof 334, 358
Ceres 66
Cicero, Marcus Tullius, římský filosof a politik 10, 12–13, 24, 28–31, 33–35, 37, 42, 45–48, 51, 53–54, 56, 68, 75, 78, 96–97, 154–155, 168, 173–174, 179n, 186n, 190, 202, 215n, 222n, 239n, 245, 248, 250–252, 257n, 271, 274, 277, 283, 286, 288–290, 298–301, 306n, 311n, 318, 336n, 342–344, 346, 349, 351, 354, 357n, 360–364
Cicero, Quintus Tullius 179n, 311n
Cincinnatus, Lucius Quinctius, římský politik 31, 53, 204, 206, 289
Claudia, přadlena a tkadlena 224
Claudius Secundus, císařský propuštěnec 191
Claudius, bandita 326, 329
Claudius, římský císař 16–18, 165, 180, 186n, 216, 291, 362
Cleander, Marcus Aurelius, římský politik 287, 289
Clesippus, valchář 181n
Clodius Albinus, římský uzurpátor 301, 327
Clodius Pulcher, Publius, římský politik 49, 56, 283, 291, 299, 301
Coarelli, Filippo, italský archeolog 237
Columella, Lucius Junius Moderatus, římský autor 210n, 255, 259, 363
Combet-Farnoux, Bernard 265
Commodus, římský císař 173, 287, 306, 313, 327
Cook, R. M., historik 230
Cornelia Dionysias 194
Cornelius, Publius 231
Crassus, Marcus Licinius, triumvir 50, 190, 223, 226, 231
Cresimus, Gaius Furius, propuštěnec 197
Crispus, Metilius 304
Cupidus 147
Curius Dentatus, Manius, římský konzul 206
Cutronius, hrnčíř 231

Čičnané 336

D'Arms, John Houghton, americký historik 221
Dalmati 347
Daphnes, Lucius Calpurnius, propuštěnec 191
Davies, R. W. 104
Decebalus, dácký král 346, 361
Démétér, bohyně 357
Démétrios, Pompeiův propuštěnec 195
Démocharos, postava z Apuleiova románu 319

REJSTŘÍK
(370)

- Démokritos, řecký filosof 249
Démostenés, řecký řečník 249, 254
Deverra 85
Didius Julianus, římský císař 287
Dikaiarchos 32
Diocletianus, římský císař 211, 228, 232, 249
Diodoros Sikeliótés (Sicilský), řecký historik 206, 219
Diogenés z Babylónu, stoický filosof 250
Diogenes, Gaius Pompeius, postava ze *Satyriconu* 180
Dión z Prúsy, řecký filosof a historik 352
Dionýsios Halikarnáský, římský historik a rétor 33, 42, 188, 204
Dionysius, Gaius Annius, propuštěnec 194
Dionýsos, bůh 156
Dobson, Brian 109
Domitianus, Titus Flavius, římský císař 122, 134, 170, 237, 355
Drusus, Marcus Livius, tribun lidu 277
Duby, Georges, francouzský historik 251
Duenos, řemeslník 233n
Duncan-Jones, Richard 126
Dupontová, Florence 179, 196
Egyptané 246n, 274, 292, 322, 335
Echion, výrobce houní, postava ze *Satyriconu* 191n, 226
Ennius 289
Encolpius, postava ze *Satyriconu* 192
Epiktétos, stoický filosof 179, 303, 360
Erós, bůh 361
Etiopané 246n, 335
Euhodus, Gaius Ateilius, prodejce šperků 262
Eumachie, „veřejná kněžka“ 224n, 233
Eumolpus 120
Eunoos, vzbouřený otrok 179
Eurysaces, Marcus Vergilius, pekař 220n, 227, 274, 374
Eutropius, Flavius, historik 298
Fabius Maximus Cunctator, Quintus, vojevůdce 53
Fabre, Georges, historik 186
Fabricius Luscinus Monocularis, Gaius, konzul 53, 289
Faecenia Hispala, propuštěnkyně 184
Fannius 154n
Feidiás, řecký sochař 219
Fellini, Federico 178
Féničané 245, 247n, 274
Fennové 280
Ficoroni, Francesco de', italský archeolog a historik 234
Fides, bohyně 85
Filip V., makedonský král 18–19, 364
Filón Alexandrijský 348, 362
Filostratos, řecký sofista 247n, 254n, 258
Finley, Moses I., americký historik 148, 177, 230
Fitz, Jenö 112
Flaminius, Gaius, konzul 345, 360
Flavius Josephus, židovský historik 288, 315, 361–363
Flavius Zeuxis, námořní kupec 259
Flavius, Gnaeus 96
Flora, bohyně 235
Florentinus 171
Fokas, Nikeforos 10
Fortuna, bohyně 235, 337, 339n, 359
Frazer, James 86
Fronto, Marcus Cornelius, dvořan a důvěrník císaře Marka Aurelia 269, 311
Gaius, právník 90, 144, 146, 182, 185
Galati 360
Galénos, Klaudios, lékař 273, 281, 316
Gallus, Constantius, císař 288
Galové 245, 347, 353
Gauthier, Philippe 18–19
Gegania 182
Gegania, Aulus 81
Gerald z Aurillacu, hrabě 251
Germáni 355, 362
Germanicus, Nero Claudius, římský vojevůdce 288
Gibbon, Edward 11
Gigante, M. 228, 240
Gilliam, J. F. 113
Giuliano, Salvatore, italský bandita 296
Goldoni, Carlo, dramatik 258
Gorgiás z Leontín, řecký filosof 219
Gracchus, Gaius Sempronius, tribun lidu 37, 43–44, 46, 207, 209, 277
Gracchus, Sempronius 190
Gracchus, Tiberius Sempronius, otec bratří Gracchů 75–76
Gracchus, Tiberius Sempronius, tribun lidu 37, 43–44, 56, 207, 209, 278
Gramsci, Antonio, italský politik a teoretik 293
Gros, P. 227
Habinnas, mramorář, postava ze *Satyriconu* 191n, 221

REJSTŘÍK
(371)

- Hadrianus, Publius Aelius, římský císař 99, 117, 120, 123, 165, 194, 259n, 352, 363
- Haimos, thrácký loupežník 295, 297, 300, 321
- Haius Doryphorus, Gnaeus, barvíř purpurových látek 221
- Halbwachs, M. 135
- Hampl, F. 360
- Hannibal, punský vojevodce 25, 27, 31, 36, 49–50, 52, 58, 345, 355
- Hateriové, rodina 221
- Haterius Tychicus, Quintus, stavitel 221, 227
- Héliodóros, řecký spisovatel 318–321, 323–326
- Heliogabalus, císař 77
- Herenuleius Cestus, obchodník s vínem 261
- Herkules Olivarius 235
- Herkules, mytická postava 65, 235, 246
- Hermogenianus 174
- Héródés Veliký, judský král 353
- Hérodíános, řecký historik 134, 274, 278, 362
- Hérodotos z Halikarnássu, řecký historik 15, 245–247
- Hésiodos, řecký básník 256
- Hippokratés z Kósu, lékař 256
- Holleaux, M. 361
- Homér, řecký básník 245, 298, 341n
- Horatius Flaccus, Quintus, římský básník 52, 107, 180, 192, 210, 283
- Hortensius 68
- Hostilius Mancius, Gaius, konzul 362
- Hrůša, Josef, překladatel 320, 323n
- Chaldejci 335
- Chresimus, Gaius Titius, propuštěnec 193
- Chrysippus, Marcus Tullius, propuštěnec M. T. Cicerona 179n, 187
- Chrysogonos, Sullův propuštěnec 186
- Chrysostomos, Dión 107
- Iamblichos, syrský filosof 335
- Iasucthan, M. Porcius 130
- Iktinos, řecký architekt 219
- Indové 335, 359
- Intercidona 85
- Isaurové 296, 315
- Isis, bohyně 292
- Isokratés, řecký řečník 360, 362
- Iturejci 330
- Iulianus Apostata, římský císař 293
- Iustinianus 101–102, 148
- James, Jesse Woodson, americký zločinec 296
- Jan Zlatoústý (Chrysostomos), svatý, konstantinopolský patriarcha 120, 255n, 273
- Jeroným, svatý (Sophronius Eusebius Hieronymus), křesťanský teolog 245, 306
- Ježíš Kristus 305
- Jugurtha, numidský král 156
- Julia Domna, císařovna 260
- Julius, Salvius 99–101
- Jupiter, bůh 64, 66, 71, 76, 78–81, 83–84, 86–87, 91
- Iuvenalis, Decimus Junius, římský satirik 119, 197, 236, 264, 270, 276, 278, 282, 286n, 304, 315
- Kallikratés, řecký architekt 219
- Kartáginci 245–247
- Keltové 256
- Kleanthés, stoický filosof 339n
- Kleomenés, spartský král 249
- Kleón z Gordia, horský náčelník 307
- Konón, svatý 325, 329
- Konstantin Veliký, římský císař 219n, 288, 330
- Kosmas Indikopleustés, kupec a později mnich 247
- Kypselos, korintský tyran 339, 359
- Labeo, Marcus Antistius 97–99
- Lanciani, Rodolfo Amedeo, italský archeolog 282n
- Larissané 364
- Laureolus, bandita 315
- Leonidas z Tarentu, básník 240
- Lewis, Oscar, americký antropolog 285
- Libanios 120
- Libyjci 247
- Licinia Eucharis, propuštěnkyně 193
- Liciniové, rodina 223
- Liebeschuetz, Hans, německý historik 302
- Ligustinus, Spurius 31
- Liutprand z Cremony 10
- Livius, Titus, římský historik 11–12, 24, 28, 31, 33, 42, 53, 118–119, 184, 204, 206, 223, 225, 236, 257, 278, 281, 298, 359–361
- Locke, John, anglický filosof 270
- Longidienus, Publius, lodní tesař 234n
- Lucanus, Marcus Annaeus, římský básník 340, 359
- Luceius Peculiaris 221, 227
- Lucius Pisis, senátor 290
- Lucius Verus, spoluvládce Marka Aurelia 347
- Lucius, vypravěč v Apuleiově románu 319

REJSTŘÍK
(372)

- Lucretius Carus, Titus,
římský básník a filosof 335
- Lúkianos ze Samosaty,
satirik a filosof 319
- Lydius, bandita 307
- Lysias, řečník 249
- MacMullen, Ramsey,
americký historik 294,
321, 364
- Maecenas 107, 192
- Malthus, Thomas Robert,
anglický badatel 284
- Mandrin, Louis, francouz-
ský pašerák 296
- Manlius 53
- Mann, J. C. 106, 112
- Marcellinus, Ammianus
14, 132
- Marcellus, Marcus
Claudius 359
- Marcus Aurelius,
viz Aurelius, Marcus
- Marcus Tullius, propuště-
nec M. T. Cicerona 186
- Marie Antoinetta, manželka
Ludvíka XVI. 289
- Marius, Gaius, římský
vojevůdce 49, 52, 54,
117, 156, 207
- Mars, bůh 83–85, 91, 324
- Marsové 347
- Martialis, Marcus Valerius,
římský básník 197, 237,
254, 264, 276, 278–281,
287, 363
- Martianus, římský právník
187
- Martin z Tours, svatý,
biskup v Tours 325,
329, 331
- Marx, Karl Heinrich,
německý filosof 285
- Maternus, Julius, lupič
173, 327, 329
- Maurové 330
- Maxentius 12
- Maximinus Thrax (Thrák),
římský císař 118, 120,
288, 330
- Mazzarino, Santo 16
- McGuire, Martin Rawson
Patrick, americký
historik 262
- Médové 350
- Meleagros z Gadar, řecký
básník 364
- Mélští 342
- Menandros, řecký dramatik
276, 342
- Menapiové 361
- Merkur, bůh 235, 245,
257, 264, 266
- Mescinius Rufus, Lucius
186
- Metellus 190
- Michelangelo Buonarroti,
sochař, architekt a malíř
263
- Millar, Fergus, britský
historik 363
- Minerva, bohyně 235, 360
- Mithradatés IV., pontský
král 296, 350
- Modestinus, Herennius,
římský právník 287
- Mommsen, Hans, německý
historik 361
- Montesquieu, Charles
Louis, francouzský
filosof a spisovatel 347
- Morinové 361
- Mus, Decius 31
- Musurillo, Herbert A. 312
- Myrón z Eleuther,
řecký sochař 219
- Narducci, E. 251
- Nepos, Cornelius 53
- Nero, římský císař 12, 165,
173, 180, 187n, 197, 287n,
352, 356, 358, 362
- Nerusus Mithres, L.,
obchodník 261n
- Nerviové 347
- Nésiotští 360
- Ninus, asyrský král 350
- Nováková, Julie,
překladatelka 298
- Numa Pompilius, římský
král 17, 76–77, 239
- Numantijští 362
- Odo z Cluny, clunijský
opat 251
- Odysseus, mytická postava
245
- Optatus z Milevis, svatý
335, 358, 363
- Órigenés, křesťanský filosof
a teolog 358
- Ovidius Naso, Publius,
římský básník 264–266,
364
- Palfuerius, bandita 307
- Pallas, literární postava
345
- Pallas, propuštěnec 186,
195, 197n
- Papinianus, velitel pretori-
ánů 328n
- Parthové 348, 358n, 362
- Paulus, Julius 101, 148,
170, 172–173
- Pavel, svatý 303, 320, 338,
358
- Pedanius Secundus,
zavražděný otrokář 292
- Periklés, athénský politik
219, 353
- Perseus, mytická postava
346, 361
- Persius Flaccus, Aulus,
římský básník a satirik
190, 264
- Peršané 359
- Pescennius Niger, římský
císař 301, 327
- Petronius Arbitr, Gaius,
římský spisovatel 115,
178, 194, 198, 221, 276,
278, 285, 312, 319, 364
- Petronius, Titus Flavius,
propuštěnec 190
- Phileros, advokát, postava
ze *Satyriconu* 191
- Pilumnus 85
- Platón, řecký filosof
28–30, 32, 107, 162,
166–167, 217, 247, 253,
256, 258, 271, 300, 335,
337–340, 358

REJSTŘÍK
(373)

- Plautus, Titus Maccius, římský dramatik 228, 236, 266, 290, 360, 364
- Pleket, H. W. 260
- Plinius Mladší (Gaius Plinius Caecilius Secundus), římský spisovatel a právník 118, 163–164, 186n, 195, 198, 210n, 216, 222, 237, 270, 283, 290n, 303n, 334, 351, 357, 363n
- Plinius Starší (Gaius Plinius Secundus), římský filosof a přírodovědec 12, 180, 182, 190, 196n, 202, 204, 249, 278n, 282
- Plótinos, řecký filosof 271
- Plútarchos, řecký historik a filosof 17, 24, 53, 83–84, 107, 195, 207, 226, 239, 256, 259, 277, 296–298, 323, 325, 340, 345, 359–361, 363
- Pohlentz, Max 359
- Polybios, řecký historik 11, 40, 57–58, 345, 347, 359–361
- Polykleitos z Argu, řecký sochař 219
- Pompeius Magnus Pius, Sextus, římský generál 281, 301, 308
- Pompeius Trogus, Gnaeus, historik 363
- Pompeius Veliký (Gnaeus Pompeius Magnus), římský vojevůdce 12, 46, 50, 56, 68, 157, 203, 209, 318, 325
- Pompeius, Lucius 109
- Pomponius 28, 161
- Poppaeus Sabinus, Gaius, konzul 223, 309
- Praecilius Fortunatus, Lucius, propuštěnec 191
- Praecilius z Cirty, peněžník 263
- Priamos, trójský král 341
- Priapus, bůh 203
- Priuli, Stefano 263
- Probus, Marcus Aurelius, římský císař 307
- Proculus, Gaius Iulius, postava ze *Satyriconu* 180
- Prótis, obchodník 256
- Psenamounis 109
- Psyché 147
- Publius, otec Publia Longidiena 235
- Pucci, G. 234
- Pyrrhos I. Épeirský, hegemón épeirského spolku 206
- Quintianus, Q. Avidius 130
- Quintilianus, Marcus Fabius, rétor 190
- Quirinus 85, 91
- Rasinius 231
- Rebuffat, René 130
- Remmius Palaemon, Quintus, římský gramatik 180, 190, 195, 216, 222, 231
- Remus, mytický zakladatel Říma 17, 298
- Robin Hood, legendární zbojník 296
- Robustus, římský jezdec 303n
- Romulus, mytický zakladatel Říma 17, 77, 206, 298
- Roscius, Quintus 154–155
- Rostovcev (Rostovtzeff), Michael, historik 115, 177n, 185
- Rousseau, Jean Jacques 23
- Rufrenus, T. 223
- Rufus, Servius Sulpicius 97
- Řehoř z Nyssy, svatý, křesťanský teolog 280
- Řekové 247n, 263, 271, 318, 335–338, 340n, 344, 348, 351–354, 356, 358, 360
- Sabazius 156
- Sabinové 239
- Sabinus, Iulius, galský předák 353
- Sabinus, právník 100
- Sabinus, viz Poppaeus Sabinus, Gaius
- Saint-Just, Louis Antoine de 23
- Sallustius Crispus, Gaius, římský politik a historik 53, 208, 271–273, 361, 363
- Salus, bohyně 119
- Salvianus z Marseille, křesťanský autor 16, 246
- Scaevola, Publius Mucius 97
- Scaevola, Quintus Mucius 94, 97
- Scaurus, Atilius 303n
- Scaurus, Aulus Umbricius 229
- Scerviaedus Sitaesus 305
- Scipio Africanus, Publius Cornelius, římský vojevůdce 190, 231, 340, 342
- Scipio, Scipionové 96, 346, 361
- Selouros, sicilský bandita 315
- Seneca Starší (Marcus Annaeus Seneca), římský rétor a spisovatel 224
- Seneca, Lucius Annaeus, stoický filosof 53, 162–163, 190, 196, 215, 219, 256, 271, 274–276, 279n, 284, 289, 299, 303, 305, 318, 335n, 340, 342n, 358–360, 362n
- Senex, Julius, prokonzul 311n
- Septimius Severus, Lucius, římský císař 115, 122, 236, 260, 301, 326–328, 330, 347, 355
- Serapion, Lucius Ceius, propuštěnec a bankéř 190
- Serapis, bůh 292
- Seresové 246–248
- Servet, Miguel 11
- Servius Tullius, legendární římský král 17, 32–33, 192, 239, 282

REJSTŘÍK

(374)

- Severus, Alexander, římský císař 113, 119, 148, 158, 170
- Sibyla Kúmská 64, 80
- Sidonius Apollinaris, Gaius Sollius, svatý, básník a biskup 246
- Silvanus 84
- Sita Dasipi 305
- Sókratés, řecký filosof 219, 339, 359
- Solinus, Gaius Julius, římský gramatik 246
- Solón, athénský zákonodárce 256, 300
- Soterichus, Marcius 190
- Spartakus, vůdce povstání 20, 144, 155–156, 173, 202
- Spartané 345
- Statiliové, rodina 283
- Statilius Taurus III., konzul 283
- Statius 170
- Stobaeus, byzantský lexikograf 289
- Strabón z Amaseie v Pontu, řecký filosof a historik 180, 315, 317, 358n, 363
- Suetonius Tranquillus, Gaius, římský historik 24, 53, 187, 190, 216, 222, 282, 287, 291, 309, 315, 358
- Sulla, Lucius Cornelius, římský diktátor 38, 69–70, 157, 209
- Sulpicius Severus, křesťanský autor 325
- Symmachus, Quintus Aurelius, senátor 291, 304
- Syrus, Publilius, římský dramatik a básník 342
- Syřané 112, 245n, 274
- Šimon bar Giora, židovský povstalec 346
- Tacfarinas, bandita 329
- Tacitus, Publius Cornelius, senátor a historik 20, 24, 28, 31, 50, 53, 108, 113–114, 120, 173, 187, 190, 197, 273, 275, 280, 282n, 285–288, 291n, 348, 357n, 362–364
- Tarchetius 17
- Tarkondimotus z Amanu, horský náčelník 307
- Tarquinius Priscus, římský král 15, 17
- Technitští 360
- Terentianus, Claudius 124
- Tertullianus, Quintus Septimius Florens, křesťanský autor 289
- Thalés z Miletu, řecký filosof 256
- Thekla, svatá 329
- Themistoklés, athénský generál 219
- Theodor 255
- Theofrastos 32
- Theón 114
- Theron, loupežník 295
- Théseus, mytický vládce Athén 298
- Thrákové 360
- Thraseas, senátor, stoik 356
- Thrasyllos, postava z Apuleiova románu 317
- Thúkýdídés, řecký historik 15, 300
- Thyamis, vůdce lupičů 320, 322–324, 326
- Tiberianus, Claudius 124
- Tiberius, římský císař 27–28, 69, 109, 164, 216, 225, 237, 309, 329
- Tibullus, Albius, básník 224
- Titus, římský císař 346, 348
- Tocqueville, Alexis-Charles-Henri Clérel de, francouzský historik 356n
- Traianus, Marcus Ulpius, římský císař 118, 164–165, 223, 226, 269, 274, 283, 290, 346, 361
- Treggiari, Susan 227
- Trimalchio, zbohatlý propuštěnec, postava ze *Satyriconu* 169, 178–181, 190–192, 195, 198, 222, 226, 238, 286, 364
- Triphoninus 171
- Trojané 342
- Ulpianus, Domitius, římský právník 101, 144, 148, 158, 169–171, 254, 280, 287, 354, 364
- Urs, Flavius 170
- Valens, M. Longinius viz Psenamounis
- Valerius Maximus, římský spisovatel 53, 279
- Vaňorný, Otmar, překladatel 203
- Varro Reatinus, Marcus Terentius, římský spisovatel 108, 202, 207n, 212, 216, 226, 236, 255, 363
- Vedius Siricus, P. 266
- Vegetius, Flavius 9–10, 13, 108, 117, 126
- Velleius Paterculus, Marcus 53
- Venetové 347
- Venuleius 171
- Venuše, bohyně 147, 235
- Vercingetorix, galský náčelník 346
- Vergilius Maro, Publius, římský spisovatel 11, 203n, 271, 352, 363
- Vernhet, D. 230
- Verres, Gaius, římský politik 56, 168, 216, 301
- Vertet, H. 225
- Vespasianus, císař 134, 190, 212, 228, 282
- Vesta 63
- Vestorius Priscus, Gaius 222
- Vettius 56
- Vetulenus Aegialus, propuštěnec 190

REJSTŘÍK
(375)

- Veyne, Paul, francouzský
archeolog a historik
178n, 181, 192, 198, 244,
333
- Vibienus, C. 223
- Vidal-Naquet, Pierre
Emmanuel, francouzský
historik 240
- Viriathus, bandita 329
- Vitellius, císař 113, 134,
187
- Vitruvius, římský architekt
222, 224, 358, 363
- Vologesius 362
- Volskové 360
- Vulkán, bůh 235
- Waltzing, Jean-Pierre 219,
239n
- Weber, Max, německý
sociolog a ekonom 230,
285, 300
- Wiseman, Timothy Peter,
anglický historik 223
- Xenofón, řecký historik
a vojevůdce 343, 360
- Zanker, Paul 196
- Zenon z Verony, svatý,
veronský biskup 266
- Zenon, isaurijský lupič
330
- Zósimos, byzantský historik
307
- Židé 246, 274, 285, 293,
335

Římský člověk a jeho svět

editor

Andrea Giardina

Z italského originálu *L'uomo romano*, vydaného nakladatelstvím

Giuseppe Laterza & Figli S.p.a., Roma-Bari v roce 1989,

a italských, anglických a francouzských originálů přeložily

Kateřina Brabcová (z angličtiny – kap. X.)

Jana Gruberová (z italštiny – kap. VII.),

Magdalena Křížová (z francouzštiny – kap. I., V., VI. a XII.),

Jiřina Kučerová (z italštiny – úvod a kap. III. a IX.),

Kateřina Novotná (z angličtiny – kap. XI.)

a Martina Turková (z francouzštiny – kap. II., IV. a VIII.)

Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhla Anna Kožuriková

Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

roku 2014 jako svou 1275. publikaci

Odpovědný redaktor Filip Outrata

Vydání první. AA 26,40. Stran 376

Vytiskla Těšínská tiskárna, a. s.

Doporučená cena 468 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.

Víta Nejedlého 15, Praha 3

e-mail: info@ivysehrad.cz

www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-072-5